

SÁNELER. YADNAMALAR

Berdaq – 190

БЕРДАҚТЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ДҮНЬЯСЫ

Қ.К.Оразымбетов - филология ғилмлериниң докторы, профессор

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының ректоры

Классикалық әдебиетті үйренгенде, сол дәуірдин жәмийетлик-сиясий жағдайын, әдебий орталықты есапка алыу зәрүр. Сондай-ақ, классик шайырлардың тек өз дәуири шеңберинде қалып қоймастан, улыўма инсаныйлық көзқарасынан пикир жүритетуғынын, олардың поэтикалық дүньясы өз дәуири әдебий мектеплери дәрежесине жайғаспайтуғынын да естен шығармауымыз керек. Соның ушын да олар классиклер.

Бердақ шайырдың әлемнен өткенине бир әсирден аслам уақыт болса да шайыр дөретиўшилигин үйрениў, изертлеў еле даўам етпекте. Шайырдың поэтикалық дүньясы соншелли курамалы, ол әдебиетшылар ушын изертлеў объекти, шайырлар ушын үйрениў мектеби болып қалмақта. Оның улыўма адамгершилик пазыйлетлери менен суўғарылған әдебий мийраслары уақыт хәм кеңислик шегараларын жарып өтип бүгинги күни де инсаният руўхый дүньясын байытуў ушын хызмет етпекте. Демек, усы уақытка шекем айтылып келинген: **Бердақ бир класстың мәпин жырлады, ол байларды жек көрди**, деген пикирлер ҳақыйқатлыққа оншелли жақын емес екенлиги өз тастыйғын таппақта. Бердақ шайыр тек бир класстың мәпин жырлаушы емес, улыўма инсаныйлық көзқарасларды жырлаушы, өмир шынлығын көркем шынлыққа айландырған шайыр деген пикирге бүгинги күни хеш ким де гүманланып қарамайды:

Халыққа нәзер салмаса,
Бостанлық, жайлық қылмаса,
Әдиллик пенен турмаса,
Оны басшы деп ким айтар. [1:85]
Ямаса:
Дуўры тутсаң нийетинди,
Халыққа бурсаң бетинди,
Сыйласаң ғәрип-жетимди,
Шын азамат боладурсаң. [1:67]

Биз бүгинги күни жәмийеттеги демократиялық принциптер, қайыр-сақауатлық, инсаныйлық мәселелери, олардың көркем әдебиеттағы көринислери ҳаққында айтып жүрмиз. Ал, олардың буннан бир ярым әсир бурын-ақ уллы Бердақ дөретиўшилигинде эжайып усылда өз сәулелениўин тапқанына оншелли итибар бере бермеймиз. XIX әсир әдебиетиндағы дидактика жанрындағы шығармаларда, курғақ ақыл айтуў көбирек орын ийелейтуғынын есапка алсақ, Бердақ бул жанрды да жетилистиргенин көриўге болады. Шайыр халықтың сөйлер тили екенин (әсиресе, Бердақ заманында пикир-өтиниш, тилек-усынысларды айта-туғын трибунаның болмаған дәуиринде) есапка алсақ, жоқарыда мысал келтирген қосық қатарларының халықшылығы, улыўма инсаныйлық - гуманизм көзқараслары менен суўғарылғанлығы бирден-ақ көзге тасланады. Шайырдың өзи жасаған дәуирдеги ел басқаруў, социаллық әдалатлық мәселелерине анық көзқарасы қәлиплескени хәм бул мәселелерди көркем әдебиетта сәулелендириўде де өз жолына ийе екенлиги көринип турады. Сонлықтан да шайыр дидактикасы курғақ ақыл айтыўға қурылмастан, оларда көркем әдебиеттың баслы шәртлери – образлылық, пикирди көркемлеп жеткеріў жетекши орын ийелейди:

Шеңгелге қонған бұлбилдиң,
Шымшық киби сәни болмас,
Ышқысында қызыл гүлдиң,
Сайраса дәрманы болмас.
Нама тапса ырғақ таппай,
Шалқып сайрар бир бағ таппай,

Тыңлауына кулак таппай,

Сайрауында мәни болмас. [2:32]

Көркемликтің сырлы курсауына оранған бул қатарлар ҳақыйқый поэзияның, поэтикалық сөздин үлгиси. Қосықта метафоралық-символлық, антитеза сүүретлеў усыллары жәрдемінде жасалған пикир көркемліги оның табысын белгилейди. Бұлбил – көркем образ сыпатында да, әдебий детал сыпатында да жүдә сәтли қолланылған. Бұлбил образы туўра мәнисинде де, аўыспалы мәнисинде де үйлесимли, ол пикир образлылығын, бай мазмунды тәмийинлейди. Хайуанатлар, қуслар дүньясы арқалы көркем образ жасаудың утымлы таманы сонда, олардың қәлегенине антитезалық образ табыў мүмкин. Бул қосықта шымшық образы да усындай уазыйпаны атқаруў ушын дурыс таңланған. Қосықтың поэтикалық тили де тартымлы, ширели, соның менен бирге, әниўайы, түсиникли. Қосықта қолланылған бир тегис ырғақ, курамалы уйқас (шалыс уйқас, биргелкили уйқас, редибли уйқаслар араласып келген) оның сыртқы форма көркемлігин тәмийинлеген.

Мазмун менен форманың бир-бирине сәйкеслиги ҳаққында усындай шығармалар мысалында айтуў мүмкин. Жоқарыда мысал келтирген қатарларда үйлеспей турған, көркемліги төмен бир де сөзди табыў қыйын. Мәселен, екінши бәнтте «таппай» редифиниң алдындағы «ырғақ», «бир бағ», «кулак» сөзлери уйқас ушын қолланылған. Олар бир-бири менен пәкизе уйқасқа түсиўи менен бирге қосықтың тийкарғы мазмун жүгин де өзінде жәмлеген. Бул сөзлер бұлбилге қарата қолланылған хәм оларсыз қосықта хеш бир пикир пүтинлиги тәмийинленбеген болар еди. Олардың избе-из уйқас ушын қолланылыўының логикалық тийкары бар. Олар (ырғақ – объект, бир бағ – орын, кулак – субъект) усылай қолланылыў арқалы пикирдиң өсиў эволюциясын пайда еткен. Шайыр бул қатарларда тасымаллау усылы – метафоралық усылдан пайдаланғанын көриў мүмкин. Ырғақ сөзиниң объект сыпатында алыныўы басқа хеш бир шайырдың шығармасында ушыраспайды. Шайыр абстрактлық мәниге ийе сөзге затлық мазмун береді. Демек, усы сөзлер бәнттеги қатарлардың органикалық бирлигин де жүзеге шығарған. Буны шайырдың поэтикалық дүньясының, шайырлық шеберлигиниң бир көриниси сыпатында бахалау мүмкин.

Бердақ шайырдың «Жақсырақ», «Халық ушын», «Болған емес», «Маған бер», «Излер едим», «Бұлбил» сыяқлы қосықлары әлле қашан-ақ қарақалпақ поэзиясында классикалық шығармалар қатарына қосылып үлгерген. Олар өз дәуириниң әдебий орталығында тәлим алып тәрбияланған шайырдың поэтикалық шеберлик дәрежесин аңлатыў менен бирге өзинен кейинги шайырлар ушын үлкен тәжірийбе хәм үйрениў мектеби болды. Лирикалық хәм эпикалық поэзияның синтезинен туўылған бундай шығармаларда шебер композициялық бирлик шығарма сюжети менен мазмунна жоқары көркемлик бағышлайды. Әдетте, шайырдың бул қосықларының көлеми үлкен болғаны менен, оларда пикир шашырандылығы көзге тасланбайды. Жыраулар поэзиясынан кейин сап лирикалық поэзияға өтиўде хәм оны раўажландырыўда Әжанияз шайыр менен бирге Бердақ дөретиўшилиги көпир хызметин атқарғанын да атап өтиў керек. Шайырдың:

Өткен Арасту, Афлатун,

Жаратып илимнің кәнтин,
Шешиў ушын пикир бәнтин,
Мен мағрифат излер едим, [2:43]

деген қатарлары көп ғана шайырлар ушын поэзияға баратуғын соқпақты силтеўши белги, көрсеткиш болды десек асыра айтқан болмаймыз. Бундай қатарлардың жасларымызда жоқары мәнаўиятты қәлипле-стириўге күшли зәрурлик туўылып атырған бүгинги күнде әхмийети және де артады.

Бирақ, тилекке қарсы, биз жоқарыда атап өткен қосықларында да Бердақтың ҳақыйқый қәлеминен дөреген жоқары көркемликтеги поэтикалық қатарлар менен бирге Бердактики деп айтыўға тилиң бармайтұғын қосықсымақ қатарлар да ушырасады. Дурыс, көплеген үлкен талант ийелеринде де көркемлик жүдә жоқары хәм пәс шығармалар ушырасып турады. Бирақ, бир шығарманың ишинде жоқары көркемликтеги хәм сайыз қатарлардың ушыраўы Бердақ сыяқлы шайырлар ушын мүмкин емес жағдай. Бул ҳаққында классиканың жанкүйерлериниң бири, XX әсир қарақалпақ поэзиясының классиги И.Юсупов та өз ўақтында ескерткен еди: «Гәўхарды оған жабысқан басқа қосымталардан тазаламағаншелли, ол жилўаланбайды. Сол дегендей, Бердақтың ҳасыл мийрасларын шаң-қоңлардан, шөп-шардан аршып, халыққа шайырдың гәўхардай ҳасыл өз сөзлерин бериўимиз лазым. Қашанда да халық аўзынан жыйналды деген

сөздің арасында бундай қосымталар болады. Буны серлеў, айырып таныў алым хәм әдебиятшының билиминен гөре, бәлки, эстетикалық сезими, талғамы дәрежесинен көбирек ғәрезли. Изертлеўшиде «көркем сөзди шәлкем сөзден» айырып танырлық эстетик талғам болса, бул ўазыйпаны илимге қылап келтирмей атқарыў қыйын емес» [2:9]. Демек, Бердақ шайырдың шығармаларын баспаға таярлаған ўақытта оған текстологиялық таллаў жүргизе алатуғын, поэзияны жақсы түсинетуғын адамлар басшылық еткени макул болады. Буннан тысқары, Бердақ шайырдың шығармаларының санын хәм көлемин көбейтиў ушын оған тийисли емес, көркемлик қуны төмен шығармаларды да қосыўға мейиллик те бар. Хәттеки, айырым диссертациялық хәм монографиялық мийнетлерде де бундай умтылыслар көринеди. Шайыр дәретиўшилигиниң қунын оның шығармаларының саны ямаса көлеми емес, ал көркемлик дәрежеси белгилейтуғынын умытпаўымыз лазым.

Улыўмаластырып айтқанда, Бердақ шайыр поэзиясы, шайырдың поэтикалық дүньясы еле ашылмаған сырлы дүнья сыпатында қала береді. Оны үйрениў, изертлеў алымлардың иси. Ал, әпиўайы оқыўшы оннан нәр алып, руўхый шөлин қандырады. Оның шығармалары арқалы улыўма инсаныйлық руўхый қәдириятларға барар соқпақ айдынласа береді.

Әдебиятлар

1. Бердақ. Таңламалы шығармалары. –Нөкис: 1987.
2. Бердақ. Сайланды шығармалары. –Нөкис: 1997.

БЕРДАҚТАНЫЎДЫҢ АЙЫРЫМ ӘХМИЙЕТЛИ МӘСЕЛЕЛЕРИ

К.Алламбергенов - филология илимлериниң докторы, профессор

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Өзбекстан Республикасының өз ғәрезсизлигине ерисийи өзлигимизди аңлаў, миллий қәдриятлардың қәдирине жетиў усаған әхмийетли машқалаларды үйрениўге, нәсиятлаўға хәм руўхый дүньямызды раўажландырыўға кең жол ашып берди. Себеби, халқымыздың тарийхтағы орнын анықлаў, оның бай руўхый, мәдени-әдебий мийрасларын хәзирги илим жетискенликтери контекстинде изертлеп үйрениў - бүгинги әўладтың баслы ўазыйпасы болып есапланады.

Бул орында хәзирги әдебияттаныў илиминиң алдында көлденең турған ўазыйпалардың бири - Бердақ дәретиўшилигин миллий идея тийкарында терең үйрениў мәселесиниң әхмийети уллы екенлигин айрықша атап өтиўимиз керек.

Усы көзкарастан Бердақтаныўдың айырым машқалалары ҳаққында пикир жүритетуғын болсақ, Ғәрезсизликтің шарапаты менен Бердақ дәретиўшилигин үйрениўге, оны миллий қәдрият, миллий көркем-руўхый мийрас сыпатында үгит-нәсиятлаўға кең жол ашып берилип атырғаны бүгинги күнде хеш кимге сыр емес. Атап айтсақ, Ғәрезсизликтің дәслепки жылларынан баслап-ақ Бердақ күнлерин, Бердақ жылын кеңнен нышанлаў дәстүрге айланып, юбилейлик сәнелерге байланыссы Бердақ дәретиўшилигин тереңнен үйрениў ислери қызғын қолға алына баслады. Буның айқын мысалы сыпатында хәр жылы Республика көлеминде кеңнен белгиленип қиятырған Бердақ күнлери, 1997-жылдың Бердақ жылы деп дағазаланыўы, сол жылдың 8-мартында шайыр туўылғанының 170 жыллығын салтанатлы белгилеў бойынша Республика Министрлер Кабинети арнаўлы қарарының қабыл етилиўи, сол тийкарда Бердақ юбилейиниң пүткил Өзбекстан көлеминде кеңнен белгилениўи, буннан кейинги он жыллықта Бердақтың 180, 185 жыллық юбилейиниң өткерилиўи, усы мерекелерге байланыссы Бердақ «Сайландылары»ның, оның дәретиўшилиги бойынша арнаўлы изертлеўлер-

дің, мақалалар топламларының шығарылыўы усаған мағлыўматларды көплеп келтирсе болады.

Дурыс, Бердақтаныў илими, Бердақ дәретиўшилигин үйрениў, изертлеў, нәсиятлаў мәселелери Ғәрезсизликке дейин-ақ мәлим дәрежеде қолға алынды. Хәқыйқатына келсек, XX әсирдин 90-жылларына дейинги қарақалпақ әдебияттаныў илиминде XIX әсир қарақалпақ әдебияты классиктери арасында Бердақ дәретиўшилиги ең көп үйренилген изертлеў объектлердин бири болды. Атап айтсақ, 30-жыллардың акырындағы Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, О.Кожуров, М.Дәрибаевлардың дәслепки мақалаларынан, 1943-жылдағы И.Т.Сағитовтың, С.Бассинниң, 1950-жыллардағы Н.Дәўқараевтың Бердақ дәретиўшилиги бойынша жазылған арнаўлы брошюраларынан тартып бүгинги күнге дейин қырўар илим изертлеў жумыслары исленди, кандидатлық, докторлық диссертациялар жақланды. Булардың ири-баслылары сыпатында М.К.Нурмухамедовтың «Бердақ - қарақалпақ халқының уллы шайыры» (Н., 1979) И.Т.Сағитовтың «Бердақ творчествосы» (Н.,1958), «Сахра бұлбили» (Н.,1974), Ж.Б.Базарбаевтың көп санлы мақалалары, Б.Қурбанбаевтың «Бердақ ижоди» (Т.,1977), А.Муртазаевтың «Бердақтың «Ақмақ патша» поэмасы» (Н.,1979), Ж.Орынбаев, Ө.Әлеўовлардың «Бердақтың жәмийетлик-педагогикалық көз-қарастары» (Н.,1978), М.Тилеўмуратовтың «Бердақ шығармаларында тарийхий дереклер» (Н.,1968), К.Худайбергеновтың «Мировоззрение Бердаха» (Н.,1987), Ә.Пахратдиновтың «Бердақтың дәстанлық шығармалары» (Н.,1987), Х.Хамидовтың «Рукописное наследие Бердаха» (Н., 1995), Ш.Абдиназимовтың «Бердақ шығармаларының тили» (Т., 2006) деп аталатуғын илим изертлеў жумысларын, монографияларын атап өтсек болады.

Астын сызып айта кететуғын және бир нәрсе - хәзирги күнде Бердақтаныў ҳақыйқый илимге айланды. Бул илим өткен әсирдин 50-жылларының биринши ярымына шекем Савицкий, Наренов, Муратов қусаған